

BELETÖRŐDÉS A SZEGREGÁCIÓBA?

Az etnikailag homogén (roma) általános iskola mint jelenség és értelmezési keret.
Egy antropológiai vizsgálat eredményei.

DOI 10.35402/kek.2025.2.3

Absztrakt

Ma Magyarországon egyre több – elsősorban vidéki kistélepülésen – található olyan általános iskola, ahol amellet, hogy a tanulók mindegyike hátrányos helyzetű, mindegyikük vagy túlnyomó részük roma származású is. Az antropológiai kutatás során olyan Borsod-Abaúj-Zemplén vármegyében található általános iskolákat vizsgáltunk, amelyek etnikailag homogének, ahol kizárólag roma gyerekek tanulnak. A vizsgálatba vont gettóiskolák „elcigányosodása” a társadalmi státusz alapján szerveződik, vagyis az ide járó tanulók egyszerre szegények és romák is, a magasabb státuszú roma családok sem járatják ezekben az iskolákba gyermekeiket. Jóllehet az iskolai szegregáció, a hátrányos helyzetű gyermekeket elkülönítetten tanító köznevelési intézmények helyzetének vizsgálata több évtizede kiemelt területe a szociológiai és neveléstudományi vizsgálatoknak, a kizárólag roma gyerekeket tanító általános iskola olyan új társadalmi jelenség, amely kitüntetett kutatói figyelmet érdemel. Ebben az írásban az antropológiai megközelítésen keresztül nem csak a szegregált roma iskolákat fenntartó mechanizmusokat elemezzük, hanem azokat a különféle kulturális és társadalmi tapasztalatokat is, amelyek a „roma iskola” intézményéhez köthetők, annak résztvevőitől és működtetőitől származnak.

Kulcsszavak: hátrányos helyzetű gyerekek, iskolai szegregáció, „roma általános iskola”, antropológiai kutatás

Abstract

Today, there are an increasing number of primary schools in Hungary, especially in small rural settlements, where not only are all the children from disadvantaged backgrounds, but all or most of them are of Roma origin. In the anthropological research, we studied primary schools in the Borsod-Abaúj-Zemplén county, which are ethnically homogeneous, with only Roma children. The 'gypsyisation' of the ghetto schools studied is organised

according to social status, i.e. the pupils attending these schools are both poor and Roma, and Roma families of higher status do not send their children to these schools. Although school segregation, the study of the situation of public educational institutions that segregate disadvantaged children, has been a priority area of sociological and educational research for decades, the primary school that teaches only Roma children is a new social phenomenon that deserves special research attention. In this paper, we use an anthropological approach to analyse not only the mechanisms that sustain segregated Roma schools, but also the various cultural and social experiences that are associated with the institution of the 'Roma school', its participants and its operators.

Keywords: children from disadvantaged backgrounds, school segregation, 'Roma school', anthropological research

A tanulmány az etnikailag homogén (roma) általános iskolák jelenségét mint az oktatási szegregáció erősítő történelmi, társadalmi és politikai folyamatok sajátos termékét vizsgálja a mai Magyarországon. Míg az oktatást gyakran a társadalmi mobilitás újaként állítják be, a roma gyerekek esetében a szegregált iskolák inkább a marginalizáció generációk közötti körforgását állandósítják. Ebben az írásban az antropológiai szemüvegen keresztül nem csak a szegregált roma iskolákat fenntartó mechanizmusokat elemezzük, hanem azokat a különféle kulturális és társadalmi tapasztalatokat is, amelyek a „roma iskola” intézményéhez köthetők, annak résztvevőitől és működtetőitől származnak. Speciális etnográfiai adatok alapján dolgozom: ezek ugyanis megmutatják a különböző (szülők, tanárok és a helyi önkormányzat által képviselt) nézőpontokat, amelyek az etnikailag homogén iskoláztatás fennmaradását alakító, rendszerszintű tényezőkkel való egybevetés segítségével választ adhatnak a kérdésre: vajon az iskolai szegregációba való beletörődésről van-e szó a szegregált iskolák esetében, illetve az oktatási szegregációval kapcsolatos, szélesebb körű társadalmi-politikai diskurzusban?

Az empirikus adatokat jelen esetben egy alkalmazott antropológiai kutatás szolgáltatja, amelynek témájához kiválóan illeszkedik „*A hídon túl*” című viselő 2019-es antropológiai dokumentumfilm. Ez a vizuális antropológiai munka Nagyecsed nyugati városrészén, a Kraszna-híd túloldalán, a belvárostól távol található szegregált - száz százalékban roma diákok által látogatott - általános iskola működését mutatja be, Biczó Gábor és Szabó Henriett tolmácsolásában. (Biczó – Szabó 2019) Ebben az iskolában - ellentétben a város másik, a református egyház által fenntartott általános iskolájával - kizárólag a közeli szegregátumban lakó cigány gyerekek tanulnak. Ahogy a dokumentumfilm metaforikus címével is jelzik készítői, a nagyecsed-i roma iskola túl van a „határon”: nem csak a város egy olyan terében található, amihez át kell lépni egy szimbolikus határon (híd), de maga az iskolai tér is olyan, amely a többségiek szemében leértékelődött. Hogy ez mit is jelent, arról a filmben megszólaló iskola igazgatója így nyilatkozik: *„A gyerekeink a település roma családjaiból jönnek, tehát roma gyerekek járnak hozzánk, mondjuk nagyon kevés, egy-két gyerek, aki nem roma. Legfőképpen a szegregátumban élő gyerekek ők, és ebből fakadóan sajátos a helyzete az iskoláknak, hiszen a gyerekeknek az a hozott szokásrendszere, amit hoznak, az azt gondolom, kicsit speciális. Ez a környezet annyiban másabb az átlagtól, hogy a szokásrendszer, amit átlagnak nevezünk, az nem jellemző. Reggel nyolckor még nagyon sokan nincsenek itt az iskolában. (...) Felszerelést, például nagyon jellemző, hogy felső tagozatban iskolatáska nélkül jönnek az iskolába. Nagyon sok gyerek a könyvét itt hagyja, mert nem viszi haza, mert otthon úgysem venné elő. Nem is tudna otthon tanulni, mert nincsenek meg azok a feltételek. A szülők többsége az közmunkás, tehát nincsen állásuk. (...) Ahol dolgoznak és van munkája mindkét szülőnek, vagy csak az egyiknek, ott azért az látható.”* (Biczó – Soós – Szabó 2021) A filmben az iskola igazgatóhelyettese arról beszél, hogy ebben az iskolában a siker nem abban mérhető, hogy az országos versenyeken hányan vesznek részt és ott milyen eredmények születnek, hiszen már azt is sikernek értelmezhető, ha pedagógiai tevékenységük eredményeként néhány gyerek akkor is eljön az iskolába, ha szüleik nem keltik fel őket időben, hogy útnak induljanak. *„Ebben a világban – teszi, hozzá az igazgató – az is siker, ha a gyerekek közötti konfliktusokat konszolidálni tudják, nem az „ököljog” érvényesül.”* A „táska nélküli”, s „az otthoni tanulás nélküli iskola” jellemzője, hogy *„azok a gyerekek, akik kicsit kiemelkednek közülük, a tanulásban kiemelkednek,*

tehetségesebbek, szorgalmasabbak, azokra nem néznek fel, tehát pozitív példaként nem tekintik őket. Sőt, előfordult az utóbbi években az is, hogy aki tanul és együttműködött a pedagógussal, azt kirekesztették.” (filmrészlet az iskolaigazgatóval készített interjúból) Biczó Gáborék dokumentumfilmje egy olyan, eddig ismeretlen világot mutat, amiről érdemben tudományos elemzések nem készültek, holott a szegregáció és a szelektív közoktatási rendszer frekvenciált kutatási kérdésköre a szociológiának. (vö. Zolnay 2005; Bihari 2021; Kiss 2016; Radó 2018; Neumann 2022)

A 'roma iskola' mint új szociokulturális jelenség

Ma Magyarországon egyre több – elsősorban vidéki kistelepülésen – található olyan általános iskola, ahol amellet, hogy a tanulók mindegyike hátrányos helyzetű, mindegyikük, illetve legalábbis túlnyomó többségük roma származású is. Jóllehet az iskolai szegregáció, a hátrányos helyzetű gyermekeket elkülönítetten tanító köznevelési intézmények helyzetének vizsgálata több évtizede kiemelt területe a szociológiai és neveléstudományi vizsgálatoknak (Kertesi – Kézdi 1988, 2014, Kiss Márta 2016), a kizárólag roma gyerekeket tanító általános iskola olyan új társadalmi jelenség, amely kitüntetett kutatói figyelmet érdemel. Nem véletlenül került be az utóbbi években az oktatásszociológia érdeklődési körébe is (vö. Patakfalvi-Czirják 2018; Zolnay 2018, 2022a; 2022b Papp Z. 2021), és született egy pedagógiai antropológiai szemléletű könyv is a témakörben (Mészáros 2024).

Ahogy az egyre növekvő számú, csak cigányok által lakott falvak a magyar településrendszeren belül egy új, társadalmi jelentéssel bíró kategóriát, a „cigányfalu” fogalmát alkották meg a diskurzusban (Virág 2017), úgy a kizárólag roma tanulókat tanító iskolák esetében is érvényes lehet a megállapítás, miszerint a homogén 'roma iskola' mint új jelentéssel bíró társadalomtudományi kategória (terminus technicus) a magyar falvak etnikai gettósodási folyamatával összefüggő társadalmi anomáliákon túlmutató problémakört jelöl, miután azokon a településeken is kialakulnak szegregált, csak roma diákok által látogatott iskolák, ahol az adott településen belül a romák és nem romák aránya kiegyenlített, vagy a roma közösségek nem élnek a településen belül elkülönítetten.

Jelen tanulmányban az empirikus adatokat az az (alkalmazott) antropológiai kutatás is biztosítja,

amely során kutatótársammal, Gulyás Klárával olyan Borsod-Abaúj-Zemplén vármegyében található általános iskolákat vizsgáltunk, amelyek etnikailag homogének, és ahol kizárólag roma gyerekek tanulnak. Ezek a gettóiskolák egyben „elcigányosodó” intézmények is, azaz a társadalmi státusz alapján szerveződnek: az ide járó tanulók egyszerre szegények és romák is, a magasabb státuszú roma családok gyermekeit nem járatták ezekbe az iskolákba.

A vizsgálat célkitűzései és módszerei

2021-ben indult alkalmazott antropológiai kutatásunk, mely a Borsod-Abaúj-Zemplén vármegyei köznevelési intézmények roma/cigány és hátrányos helyzetű gyermekek minőségi oktatáshoz való hozzáféréseinek felderítésére irányult. Komplex képet szeretnünk volna adni az ország szegregációval leginkább sújtott térsége, Borsod-Abaúj-Zemplén vármegye iskolai szegregációs folyamatainak meghatározó jellemzőiről, különös tekintettel a városi iskolai szegregációtól alapvetően eltérő kistélepusékon megfigyelhető folyamatokra. A kutatás – igazodva a határ menti és belső perifériák gettósodási folyamatait elemző legújabb térkutatások eredményeihez – azt is vizsgálat alá vonta, hogy a romák iskolai szegregációjához hogyan kapcsolódnak a hátrásképzési és gettósodási folyamatok, vajon a két folyamat egymást erősítő hatású-e?

Az alkalmazott kutatás kevert módszertannal dolgozott, miután statisztikai elemzést és kvalitatív eljárásokat is tartalmazott, ugyanakkor a fő hangsúly az etnográfiai terepkutatásra helyeződött, amely egy földrajzilag lehatárolt régió – jelen esetben Borsod-Abaúj-Zemplén vármegye – társadalmi és oktatási folyamatait igyekezett feltérképezni. A kutatás eredményeinek érvényessége a vizsgált vármegyére és annak eltérő mértékben érintett kistérségeire korlátozódik, de a trendszerű folyamatok értelmezésénél igyekszünk tágabb összefüggéseket is figyelembe venni. (Gulyás 2025)

Az adatgyűjtés és -elemzés több lépcsőben történt és különböző kutatástechnikai eljárásokat tartalmazott. Az első szakaszban az Oktatási Hivatal adatai alapján kimutatást készítettünk a vármegye valamennyi köznevelési intézményéről. Az adatok feldolgozása során táblázatba rendeztük az adott iskolába járó hátrányos helyzetű és halmozottan hátrányos helyzetű gyermekek számát, valamint meghatároztuk ezek együttes számának az intézmények összlétszámaéhoz viszonyított arányát.

Feltételezésünk az volt, hogy a hátrányos helyzetű és a halmozottan hátrányos helyzetű kategóriába tartozó gyermekek túlnyomó része roma/cigány származású. Ezt az iskolaigazgatókkal készült előzetes interjúk is alátámasztották: az általuk becsült roma/cigány tanulói létszámok szinte teljesen megegyeztek az Oktatási Hivatal által szolgáltatott adatokkal. Fontos hangsúlyozni, hogy az egyes iskolákra vonatkozó statisztikai adatsorok elsődlegesen azt szolgálják, hogy az iskolai szegregációs folyamat jellegére és területi eltéréseire vonatkozóan kapjunk telephelyi szintű ismereteket.¹ A gettó- és gettósodó általános iskolák térképre vetített területi elhelyezkedése trend jellegű folyamatokat mutatott, ami a vizsgálati koncepció kialakítása során segítségünkre volt, mint ahogy abban is, hogy a terepkutatás során a mintába vont iskolákat is ezen statisztikai adatok alapján választottuk ki. A kutatás második szakaszában a komplex kép kialakítása érdekében kvalitatív módszereket alkalmaztunk, és az előzetesen kiválasztott hat Borsod-Abaúj-Zemplén vármegyei „gettóiskolában” félig strukturált interjúkat készítettünk az általános iskola igazgatóival. Az interjúk tematikus csomópontjait az iskolákban tapasztalható szegregációs folyamatok felmérése, a roma/cigány tanulók integrációjának kihívásai, valamint a szelekciós mechanizmusok működését adták. Ugyanakkor interjút készítettünk az iskolaigazgatók mellett az adott település polgármestereivel és jegyzőivel is, hiszen a kutatásban a helyi közösségek kapcsolatviszonyainak feltárását is fontosnak tartottuk a szegregált iskola intézményi, szervezeti szintjeinek felmérése mellett.

A terepmunka során egyfelől olyan kizárólag roma tanulók által látogatott, sikeres általános iskolákat keresünk fel, amelyek kiugró eredményeket értek el az alacsony szocioökonómiai háttérű roma tanulók oktatásában. Ezek a reziliens iskolák képesek esélyt adni a hátrányos helyzetű roma gyerekeknek, és tartósan magas hozzáadott értékű oktatást nyújtanak. Ugyanakkor a vizsgálati mintába kerültek olyan iskolák is, ahol a roma és egyúttal alacsony családi státuszú családok gyermekeinek intézményi szintű elkülönülése olyan hátrányokat halmoz fel, amelyek később nehezen kompenzálhatóak. Mielőtt bemutatnánk a fontosabb kutatási

¹ Zolnay János a mátészalkai kistérséget vizsgáló tanulmányában saját tapasztalatai alapján úgy látja, hogy az új szabályok szerint besorolt hátrányos helyzetű és halmozottan hátrányos helyzetű gyermekek számára vonatkozó adatok teljesen használhatatlanok a roma tanulói célcsoport azonosítására. (Zolnay 2018:218)

eredményeket, ki kell térnünk azokra a társadalom-történeti és gazdasági folyamatokra, amelyek következtében előállt egyes térségekben a roma népesség koncentrált jelenléte. Erre azért is szükséges kitérni, mert a magyarországi gettóiskolák és gettósodó iskolák kizárólag ezekben a térségekben találhatók.

A cigányok/romák területi megoszlásának változása

A cigányok történeti Magyarországon belüli térbeli megoszlása az 1893. évi cigányösszeírás révén tárul elénk először statisztikai pontossággal. (Cigányösszeírás 1895) Ennek eredményeként a történelmi Magyarország területén 275 ezer cigányt írtak össze. A cigányok regionális megoszlása tekintetében 1893-ban hatalmas különbségek mutatkoztak: Erdély volt a cigányság legnépesebb központja, az összes cigány mintegy 62%-a élt ezen a területen, Ha a mai Magyarország határain belüli területet nézzük, 1893-ban a cigány népesség abszolút száma és aránya is Északkelet- és Kelet-Magyarországon volt a legnagyobb. A cigányok ekkor jellemzően falvakban vagy mezővárosokban koncentráálódtak, nem a nagyvárosokban – a legtöbb cigány lakosú települések is inkább közepes méretű alföldi városok voltak, úgymint Hódmezővásárhely (551 cigány lakos), Miskolc (496), Hajdúszoboszló (488), Szent- (470), Kecskemét (453) stb., míg Budapesten és a nyugati nagyvárosokban alig néhány százan laktak. (Cigányösszeírás 1895:14) Ez jól mutatja, hogy a 19. század végi cigányság elsősorban vidéki népesség volt, amely országszerte elszórtan, sok ezer kisebb településen élt. Az 1893-as statisztika szerint a 12 693 községből 7 962-ben találtak cigány lakosokat, döntően kis számban; mindössze 115 községben haladta meg a cigányok száma az 50 főt. (Cigányösszeírás 1895:14)

Az 1893-as adatok mai vármegyékre konvertált elemzése alapján az első öt megye a cigány népesség száma alapján: Borsod megye (8,7 ezer fő), Szabolcs (kb. 8,3 ezer fő), Nógrád (2,4 ezer), Jász-Nagykun-Szolnok (5,1 ezer) és Heves (3,3 ezer) volt. (Kertesi – Kézdi 1998) Az 1941-es adatok alapján készült térképek azt mutatják, hogy ekkor a mai országterületen a cigányok aránya Borsod, Nógrád egyes járásában érte el a 4-5%-ot, míg számos nyugati járásban 0,1% alatt maradt. (Kertesi – Kézdi 1998; Várad 2009)

A szocialista időszak első felében (1940-es évek végétől az 1960-as évekig) a cigányok zöme még falusi cigánytelepeken élt, sokszor rendkívül

nyomorúságos körülmények között (putrik, viskók). Az 1960-as évek közepén indult meg a cigánytelep-felszámolási program, amelynek keretében az állam igyekezett megszüntetni a telepeket és az ott élő családokat normál falusi vagy városi lakásokba költöztetni. Az állami beavatkozás mögött egyrészt humánus cél (az embertelen lakáskörülmények felszámolása), másrészt asszimilációs lakáspolitikai szándék húzódott. A program eredményeként az 1960-as évek végétől több ezer cigány család kapott szociális bérlakást vagy épített házat falvakban, városokban, gyakran a település szélén. Sok helyen azonban a "telepesek" beköltözése a faluba a nem cigány lakosság elköltözését váltotta ki (Ladányi – Virág 2009), különösen azokon a településeken, amelyek amúgy is fogyatkozó népességű, periférikus falvak voltak. Ladányi János és Szelényi Iván elemzése szerint a telepfelszámolás paradox módon gyakran új szegregációs mintát eredményezett: a cigányok beköltözésével párhuzamosan a módosabb nem cigányok még inkább elköltöztek, így a falu végül szinte teljesen cigányok lakta lett. (Ladányi – Virág 2009)

A nagyipari fejlődés és urbanizáció a szocialista évtizedekben szintén erőteljes hatással volt a cigányság térbeli elhelyezkedésére. A szocialista iparosítás rengeteg új munkást igényelt a bányákban, építkezéseken, gyárakban. Ennek következtében tömeges belső migráció indult. Ennek hatására jelentősen megnőtt a cigány népesség aránya a városokban – például Budapesten az 1949-es népszámlálás szerint alig pár ezren vallották magukat cigánynak, 1980-ra viszont már 30–40 ezer cigány származású lakosa lehetett a fővárosnak, ami ~2-3%-os arányt jelent. (Ladányi – Virág 2009) Országos szinten a cigányság egyre nagyobb része urbanizálódott: míg 1971-ben a cigányok kb. 30%-a élt városban, 1993-ra ez az arány 60% köré emelkedett. (Kertesi – Kézdi, 1998)

Pénzes János és munkatársai vizsgálatai szerint az 1990 előtti évtizedekben gyengült a "települési hátrány", azaz némileg csökkent az a koncentráció, hogy a cigányok csak a legelmaradottabb aprófalvakban élnek. (Pénzes et al. 2018) Ennek ellenére a szocializmus végére is megmaradt egy markáns térbeli koncentráció: az ország északkeleti régiójában és a dél-dunántúli térségben volt a legmagasabb a cigány népesség aránya. 1987-es adatok szerint Borsod megyében a cigányok aránya elérte a 8-9%-ot, Szabolcs-Szatmárban 7-8% körül járt, míg például Győr-Sopron megyében 0,5% alatt maradt. Vagyis a regionális különbségek továbbra is erősek

voltak, még ha a településszerkezetben némileg szét is szóródott a cigányság. (Pásztor – Péntes 2016) A korszak végére (1980-as évekre) a cigány népesség száma a becslések szerint 400–450 ezer főre nőtt, és térbeli sajátosságai közé tartozott, hogy bizonyos falusi térségekben – különösen az ország északkeleti peremén (Cserehát, Bodroghöz) – már a népesség 10–15%-át is elérték, illetve megjelentek az első, többségében cigányok lakta falvak is. Az 1989–90-es rendszerváltás a magyar társadalomban mély gazdasági és strukturális változásokat indított el, amelyek a cigány lakosságot különösen érzékenyen érintette. A korábbi teljes foglalkoztatottság megszűnt: 1990–1993 között az ország munkahelyeinek egyharmada felszámolódott (Ladányi – Virág 2009), és a munkanélküliség ugrásszerű növekedése következett be. Ez a cigány népesség körében 60–70%-os munkanélküliséget eredményezett néhány év alatt (mivel sokan épp az összeomló nehéziparban és építőiparban dolgoztak). A gazdasági visszaesés területi hatásai differenciáltak voltak: a legszegényebb, periférikus régiók (Észak-Magyarország bányavidékei, Észak-Alföld elmaradott falvai, Dél-Baranya) rendkívül súlyos válságot éltek át, míg a nyugati és középső területek hamarosan magukhoz tértek. Ennek eredményeképp a már korábban is hátrányos helyzetű, cigány többségű települések még reménytelenebb helyzetbe kerültek – a leszakadás tartóssá vált. (Péntes et al 2018) Ladányi János és Virág Tünde (2009) rámutattak, hogy a 1990-es években először fordult elő békeidőben, hogy Magyarország városi népessége csökkent, a falusi népessége pedig nőtt. Ez a tendencia azonban nem a vidéki élet reneszánszát jelentette, hanem azt, hogy a városokból főként a szegény, munkanélküli rétegek kényszerültek elvándorolni. Sokan azok közül, akik a szocializmus alatt faluról városba, munkásszállókra költöztek (főként alacsony képzettségű, jelentős arányban cigány származású emberek), most visszaköltöztek szülőfalujukba vagy az olcsóbb vidéki településekre, mivel a munkahelyeik megszűntek és a városban nem tudták fenntartani lakhatásukat. Ez a fordított migráció oda vezetett, hogy az 1990-es évek közepére számos aprófaluban hirtelen megnőtt a cigány népesség aránya, a városok (különösen Budapest) népessége pedig csökkent.

A poszt szocialista időszakban a cigányság térbeli mintázata kettős folyamatot mutatott: egyrészt megerősödött a regionális koncentráció, másrészt új, lokális szegregációs formák jöttek létre. A regionális koncentráció alatt azt értjük, hogy az ország bizonyos térségeiben (főként a korábban is jelentős

cigánysággal bíró északkeleti megyékben és a dél-baranyai térségben) a romák népességen belüli aránya tovább emelkedett, sőt, nőtt a különbség az országos átlaghoz képest. Péntes János és szerzőtársai azt is kimutatták, hogy 2010 körül Borsod-Abaúj-Zemplén és Szabolcs-Szatmár-Bereg megye járásaiban a népesség 15–20%-át is elérte a roma népesség aránya, míg például a Dunántúl nyugati felén sok járásban 1% alatti. (Péntes et al. 2018) Ugyanakkor érdekes módon a településtípus szerinti megoszlás tekintetében némileg kiegyenlítődött a helyzet: 1990 után egyre több roma él városokban is, nem csak falvakban. Ennek oka egyrészt, hogy a romák számaránya természetes szaporodás révén mindenhol nőtt, így a városi romák abszolút száma is emelkedett; másrészt a 2000-es évektől újra elindult egy lassúbb ütemű városba áramlás (főként a fiatalabb, mobilisabb romák körében). Péntes szerzőtársaival (2018) azt is megállapította, hogy 1990 és 2011 között „gyengült a területi-települési hátrány”, azaz a romák egyre kisebb része élt a legkisebb, legelmaradottabb falvakban, és növekedett a városi romák aránya. A „gettósodó aprófalvak” jelenségének leírását Ladányi és Virág (2009) vezették be a diskurzusba az ezredforduló környékén létrejött új településtípusra, a szinte kizárólag halmozottan hátrányos helyzetű (többségében cigány) lakosságú falura. (Ladányi – Virág 2009) Ezeket a falvakat vidéki underclass lakja, a településen belüli társadalmi szerkezet „csonka”, hiányoznak a középrétegek. (Ladányi – Virág 2009) Az ilyen falvak tipikusan a korábban is perifériális fekvésű, előregedő aprófalvak voltak, ahonnan a fiatal nem cigány lakosok elköltöztek, az üresen maradt vagy olcsón megszerzhető házakba pedig roma családok költöztek be a 1990-es évektől. (Ladányi – Virág 2009)

A rendszerváltás utáni időszakra a cigány népesség térbeli elhelyezkedését tekintve továbbra is markáns az északkeleti és dél-dunántúli koncentráció. 2010-re is e régiókban élt a romák többsége (Péntes et al 2018), azonban a cigányság jelenléte szinte minden településtípusban érezhetővé vált: megjelentek a nagyvárosi cigány közösségek és az aprófalvas gettók egyaránt. A területi/térbeli szegregáció sok szempontból súlyosbodott: az ezredfordulóra teljesen cigányok lakta falvak és városi gettók jöttek létre, ami a szocializmus végéig nem volt ennyire jellemző. Ladányi és Virág (2009) ezt a folyamatot a társadalmi szerkezet átalakulásával hozzák összefüggésbe: a rendszerváltás után kialakult egy tartósan leszakadó, underclass réteg, amely térben is elkülönül (gettósodik). (Ladányi – Virág 2009) Ezzel

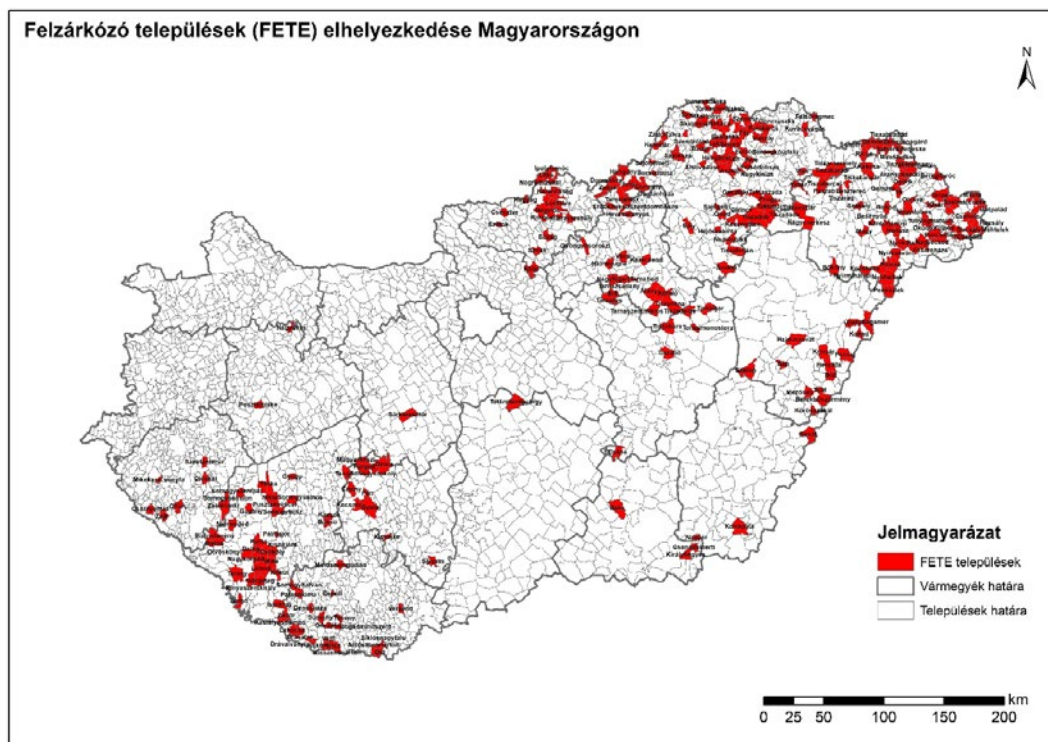
párhuzamosan a roma értelmiség vagy a középréteg egy része integrálódott és elköltözött ezekből a szegregált terekből, tovább erősítve a koncentrációt. A fenti tendenciák alapján megállapítható, hogy míg a 19. század végén és a 20. század elején a cigányok elsősorban lokálisan voltak elkülönülve (cigánytelepek a falvak szélén), addig a 21. század elejére a települési szintű szegregáció is létrejött (teljesen cigány falvak, városi gettónegyedek).

A rendszerváltást követő társadalmi és gazdasági átalakulás mélyreható hatásokat gyakorolt Magyarországon térszerkezetére, aminek eredményeként az ország gazdasági és társadalmi szempontból kettészakadt. A szocialista iparvárosok és a gazdasági térségek a gazdasági változások veszteseivé váltak, mert a nehézipar leépülésével és a mezőgazdasági szektor átalakulásával ezeken a területeken válsággócok alakultak ki. Az egykor virágzó térségekben a képzetlen, alacsony mobilitású népesség kényszerszerű koncentrációjának színtereivé váltak, ami hosszú távon súlyosbította a társadalmi és gazdasági egyenlőtlenséget. (Virág 2010)

Az aprófalvak egy részének etnikai és szegénységi gettóvá válása már több évtizeddel ezelőtt megkezdődött folyamat, amely azóta is folytatódik. (Virág 2010; Péntes et. al. 2018) Azokon a településeken,

ahol a roma/cigány népesség többségbe kerül, egy etnikai homogenizálódási folyamat valósul meg. A cigány többségű falucsoportok a szomszédos falvakkal összenőve a Cserhát és az Ormánság egyes területeinek teljes etnikai népességcseréjét eredményezik, amikor is az előregedő, vagy elköltöző lakosság helyére alacsony státuszú roma lakosság érkezik. (Kotics 2020). Egyébként a cigányok területi eloszlása már a 19. század végén egyenlőtlen volt, az utóbbi húsz évben ez a polarizáció felerősödött, és koncentrált cigány népesség alakult ki több határ menti és belső perifériális térségben. (1. térkép)

A demográfiai folyamatok által előidézett térségi szintű gettósodás és homogenizáció trend jellegűvé vált, ami végletes társadalmi és gazdasági elszakadáshoz vezethet. Az elcigányosodott települések számának növekedése új jelenségként jelentkezik. (Virág 2017) Míg korábban csak néhány település, például Alsószentmárton és Csenyete tartozott ebbe a kategóriába, az elmúlt két évtizedben egy Nógrádtól Békés vármegyéig húzódó, elcigányosodó korridor alakult ki. (Péntes et al. 2018; Biczó 2017.) Ez a folyamat arra utal, hogy már nem pusztán egyes falvakban, hanem egész térségekben kerül sor etnikai átrétegződésre, amelynek során kizárólag romák által lakott települések alakulnak ki, ami egyre mélyülő

1. térkép Felzárkózó települések elhelyezkedése Magyarországon. Saját szerkesztés.

társadalmi és gazdasági szakadékokat eredményez. (Virág 2010; Kotics 2023; Cserti Csapó 2008)

Az iskolai szegregáció Magyarországon

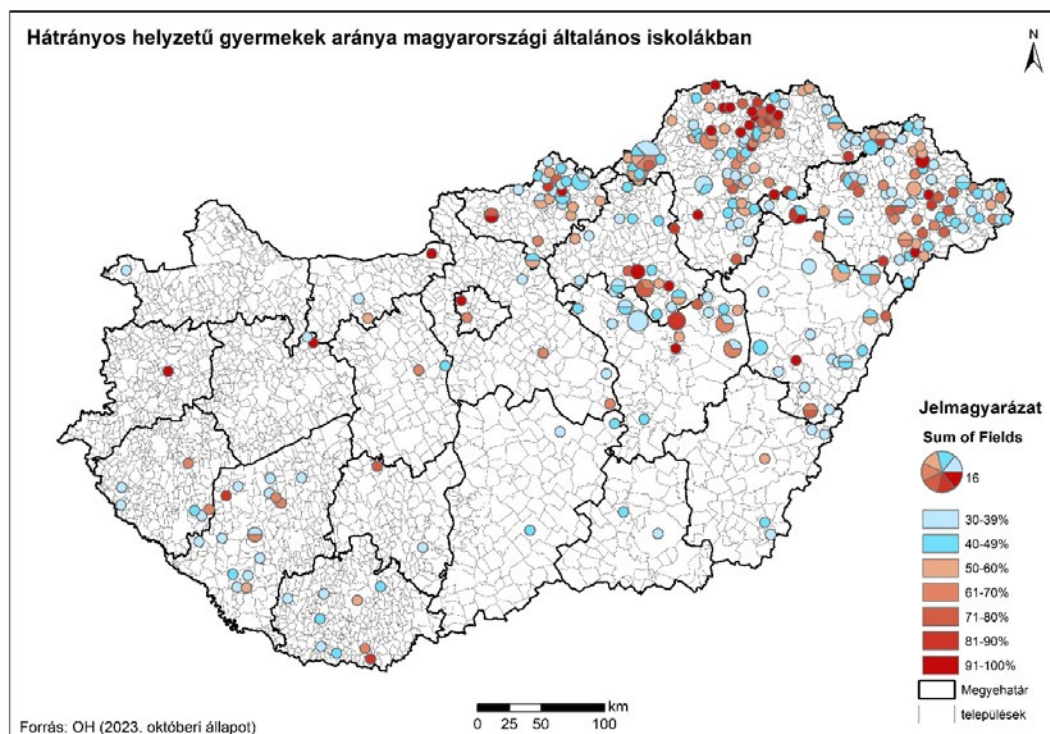
A továbbiakban azt vizsgáljuk, hogy a szegregált iskolák térbeli elhelyezkedése milyen jellegzetességeket mutat. Az alábbi 2. térkép az Oktatási Hivatal által közzétett adatsorai alapján a HH+HHH hallgatók együttes arányát mutatja iskolánkénti bontásban. A Kertesi–Kézdi szerzőpáros által meghonosított „gettó” és „gettósodó” iskola kategóriáit vetítettük erre a 2. sz. térképre. A szakirodalomban 30–49 százalék közötti roma gyermekarány jelöli a „gettósodó iskolát”, az 50 százalék fölötti pedig „gettóiskola” néven említődik. A térképen a folyamat pontosabb értelmezhetősége miatt részletesebb bontásban ábrázoljuk a HH+HHH gyerekek együttes számának az iskola teljes létszámhoz viszonyított arányát.

A 2. sz. térképről erőteljesen kirajzolódó, térbeliséghez kötött folyamatok olvashatók le. A szegénységgel leginkább sújtott térségek, ahol a gettó és gettosodó iskolák zöme is található, egyértelműen azokban a régiókban vannak, ahol 130 évvel ezelőtt és ma is szegény sorsú romák éltek. Ha a hátrányos helyzetű (felzárkózó) települések² földrajzi elhelyezkedését (lásd 1. térkép) összevetjük a

gettó- és gettosodó általános iskoláéval, igen nagyfokú egyezést találunk. A szegregált iskolák térbeli koncentrációja markáns jellegzetességeket mutat. Az általános iskolákba járó gyerekek etnikai jellemzői alapján a leginkább előrehaladott folyamat Borsod-Abaúj-Zemplén vármegyében tapasztalható, ebben a magyarországi régióban található a legtöbb gettóiskola valamint a gettosodó iskolák száma is igen magas. Ezt követően a Szabolcs-Szatmár-Bereg vármegyei adatsorok mutatnak arra, hogy a roma tanulók aránya egyre több általános iskolában mutat magas értéket. A gettóiskolák itt is jelentős számban jelen vannak és a nagyszámú gettosodó iskola jelzi, hogy várhatóan ez a trend nem fog megtörni. Ahogy a 2. sz. térképről leolvasható, igen jelentős a gettóiskolák aránya Nógrád és Heves vármegyékben is, és nem sokkal jobb a helyzet Jász-Nagykun-Szolnok és Hajdú-Bihar vármegyék általános iskolái esetében sem. A roma többségű szegregált iskolák azokban a határ menti és belső perifériális térségekben vannak, ahol ma Magyarországon a szegénység és a roma lakosság igen erős koncentrációja figyelhető meg. Az aprófalvak egy részének etnikai- és szegénységi gettóvá válásának a folyamata már az 1980-as években elkezdődött. A kilencvenes években ez a gettosodási tendencia folytatódott, a szegregált oktatás terjedése növelte az életlehetőségek települések közötti eltéréseit.

Az eddigiek során csak részlegesen volt szó róla, hogy az iskolai szegregációs folyamatok milyen kapcsolatban vannak a romák térbeli elhelyezkedésével Magyarországon (eddig ugyanis csak a szabad iskolaválasztás és az állami oktatáspolitikák hatásait vizsgáltuk.) Ugyanakkor látni kell egy nagyon fontos új vonatkozást: a romák területi elhelyezkedése meghatározó jelentőséggel befolyásolja a gettó és gettosodó iskolák számát és arányát. A társadalomföldrajzi kutatások már egy évtizede jelzik, hogy Magyarország egyes régiói gettosodnak, ahol a szegények és a romák aránya igen magas értéket mutat. (Pénzes 2018) Arról viszont kevesebb szó esik, hogy ezen térségek gettosodásának egyik legfontosabb következménye a gyenge társadalmi kötések hiánya, amely jelentős akadályt jelent a munkalehetőségek eléréséhez. A gyenge kötések hiánya a kapcsolati hálók homogenizálódásához vezet, ami az egyén és családja teljes elszigetelődését idézi elő. Ez a folyamat a mobilitási csatornák beszűkülését eredményezi, amely tovább erősíti a társadalmi ki-rekesztettséget. Az ilyen körülmények között élő családok életformája „gettósodott”, amely nemcsak a társadalmi integrációt akadályozza, hanem

² „A Felzárkózó Települések program 2019-ben indult, célja 300 leszakadó település szociális szempontú fejlesztése. Az érintett települések viszonylag nagy földrajzi területen szóródnak, regionális léptékben ugyanakkor kiemelhető a Dél-Dunántúl, valamint Észak- és Északkelet-Magyarország erőteljes érintettsége. A módszertan tizenhárom indikátorból indult ki, majd az ezek között fennálló multikollinearitás kiszűrését követően végül nyolc mutató vett részt a vizsgálatban, s így a kompozit indikátor felépítésében: 1. A fiatalok aránya a teljes népességből, 2. Születési arányszám, 3. Egy munkavállalási korú (15-62 éves) lakosra jutó adóköteles jövedelem, millió Ft, (fordított értékeléssel) 4. Tartós álláskereső aránya (180 napnál hosszabb ideje nyilvántartott), 5. A rendszeres gyermekvédelmi kedvezményben részesítettek aránya a 0-24 éves állandó népességből, 6. Komfort nélküli, szükség- és egyéb lakások aránya a lakott lakásokon belül, 7. Regisztrált bűncselekmények ezer lakosra jutó száma (lakóhely szerint), 8. a 8 általános iskolát el nem végzettek aránya a 15 éves és annál idősebb népességből. A kompozit indikátor tehát egy olyan, lényegét tekintve a települések társadalmi-gazdasági fejlettségét tükröző mérőszám, amely mentén megállapíthatók a települések közötti egyenlőtlenségek, a települések egy fejlettségi skála mentén sorba rendezhetők.” (Németh 2023:17-18)

2. térkép A hátrányos helyzetű gyermekek aránya magyarországi általános iskolákban. Saját szerkesztés.

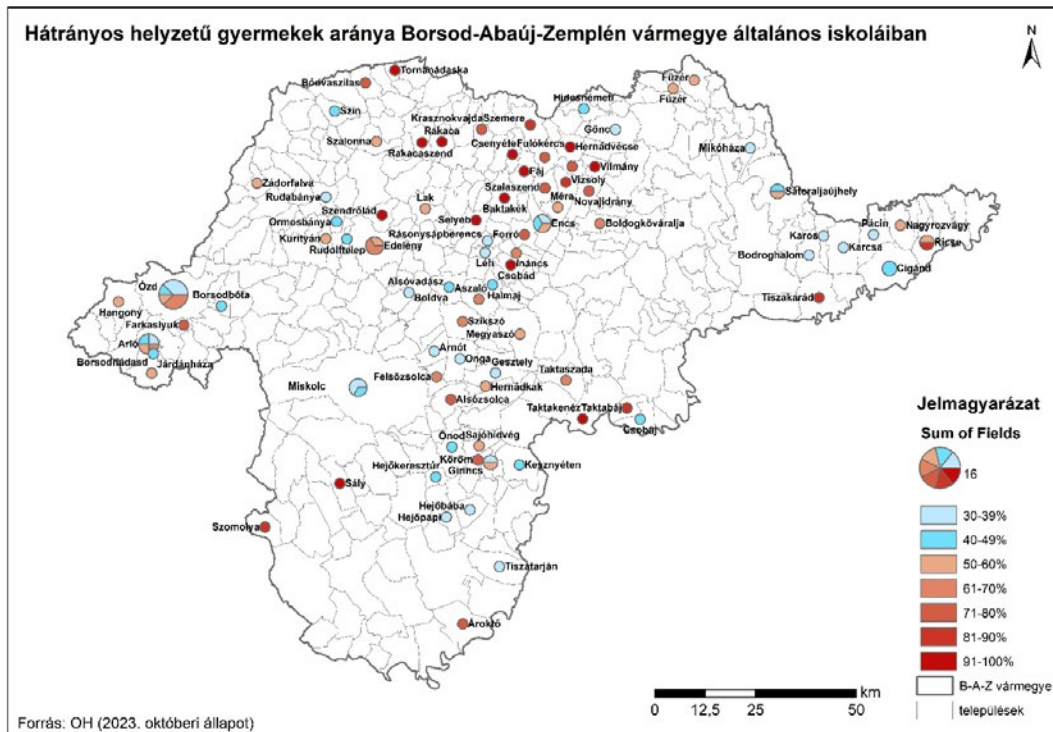
a térség gazdasági és oktatási helyzetét is döntően határozza meg. (Kotics 2023)

A fentiek alapján megállapítható, hogy a térszerkezet átalakulása és az ehhez kapcsolódó társadalmi és gazdasági folyamatok egy önmagát erősítő, negatív spirált hoztak létre. (Biczó 2017) A gettósodási folyamat eredményeként előáll a szegregált oktatás legdurvább következménye, mégpedig az, hogy az iskolák túlnyomó részében a roma/cigány tanulók nagy többségének nincsenek nem roma/cigány osztálytársai. A gettósodási folyamatot látva az iskola fenntartóinak logikus lépése lehetne az ilyen iskolák bezárása, ami eleve lehetetlenítené az elit gyűjtőiskolák beiskolázási politikáját. Erre azonban egyetlen településen sem került sor, épp ellenkező dolog történik: a helyi önkormányzatok mindenáron életben akarják tartani a gettósodó és nem megfelelő oktatási színvonalú iskoláikat. Annak ellenére is a fenntartást szorgalmazzák, hogy tisztában vannak vele, hogy az iskolába csak roma/cigány gyermekek fognak járni a későbbiekben is. Ahol már az adott település és az iskola is túlnyomórészt roma/cigány többségű, a gyermekszám olyan magas, hogy az biztosítja az iskola működéséhez szükséges tanulói létszámot, így a településvezetők inkább

ragaszkodnak saját iskolájuk megmaradásához, mintsem az integrált oktatáshoz. Ez a demográfiai és szociális helyzet hosszútávon az etnikai homogenizáció további erősödéséhez vezet, amely az érintett iskolák számának további növekedését eredményezi.

Az eredmények rávilágítanak arra, hogy a szegregáció és a gettósodási folyamatok nem csupán oktatási, hanem társadalmi és gazdasági problémákat is generálnak. Az érintett térségekben az integrációs törekvések sikertelensége és az etnikai homogenizáció erősödése hosszú távon tovább mélyíti a társadalmi egyenlőtlenségeket. Ennek illusztrálása kapcsán nézzük meg részletesebben is két vármegye vonatkozásában a térképen kirajzolódó tendenciákat. Ahogy arról már szó volt, Borsod-Abaúj-Zemplén és Szabolcs-Szatmár-Bereg vármegye a legjelentősebben érintett a gettó és gettósodó iskolák szempontjából. Ha számszerűségében jellemezzük a vármegyei viszonyokat, akkor azt mondhatjuk, hogy az iskolai szegregációs folyamatok a legjelentősebb mértékben Borsod-Abaúj-Zemplén vármegyében jelentkeztek (lásd a következő 3. sz. térképet).

A térképen látható, hogy BAZ vármegyében 62 iskolában éri el a roma tanulók aránya az 50

3. térkép HH+HHH gyermekek aránya Borsod-Abaúj-Zemplén vármegye általános iskoláiban.

százalékot, azaz ennyi gettóiskola van. Nyolc iskolában kizárólag roma gyerekek tanulnak. Jelenleg 14 olyan iskola van, ahol a roma diákok aránya meghaladja a 90 százalékot. Miután arra semmi esély, hogy ezekbe az iskolákba beírássanak újabb nem roma tanulót, így ezek az iskolák rövid időben belül kizárólag roma gyerekeket fognak tanítani. A vármegyében 33 iskola tartozik azok közé, ahol a roma gyerekek aránya 30-49 százalék közötti. Ezeknek a településeknek a jelentős része olyan, ahol a roma etnikum térnyerése egyre előrehaladottabb.

A statisztikai adatokból teljesen egyértelműen kirajzolódik, hogy a megye legtöbb járásában nagyon előrehaladott állapotban van a kistépülések iskoláinak gettósodása. Ha a 30 százalék fölötti roma tanulói arányt gettósodó iskolának, az ötven százalék fölöttit pedig etnikai gettóiskolának tekintjük (Fejes 2018), akkor azt mondhatjuk, hogy a megye kistépülési iskoláinak túlnyomórésze beletartozik ebbe a két kategóriába. Az adatsorokat ennél finomabb bontásban is érdemes elemezni, mert ez a gettósodási folyamat már az edelényi, a cigándi, az encsi, az ózdi és a gönci járásban is jelentősen előrehaladott állapotban van. Ezekben a járásokban csupán egyetlen olyan iskola van,

ahol harminc százalék alatti és kettő, ahol 30-50 százalék közötti a roma gyerekek aránya. Az iskolák több mint kétharmadát túlnyomórészt roma tanulók látogatják. Az öt járás összesen 6 iskolájába csak roma gyerekek járnak. Fontos azt is látni, hogy az ominózus iskolákba évek óta nem iratkozik be nem roma gyermek, hiszen az iskola körzetébe tartozó települések óvodáiba is csak roma gyerekek járnak (bár a település lakosságának több esetben még a fele sem roma), következésképp rövid időn belül ezen szegregált iskolák száma jelentősen megemelkedik. Az iskolák gettósodása legkevésbé a mezőkövesdi járást érinti. Itt 13 iskolából 10-ben alacsony a roma tanulók aránya, 1-ben 50-75 százalék közötti. Azonban a túlnyomórészt roma tanulók által látogatott két iskola hamarosan teljesen roma lesz.

Ugyan a Szabolcs-Szatmár-Bereg vármegyei adatok részletes elemzése szétfeszítené ezen tanulmány keretét, azonban enélkül is egyértelműen leolvasható a következő, 4. sz. térképről, hogy ebben a vármegyében is nagyon előrehaladott roma tanulók térnyerése elsősorban a falusi általános iskolákban. A vármegyében 49 gettó iskola van, ebből 4 iskolában kizárólag roma gyerekek tanulnak, a gettósodó iskolák száma pedig 27.

4. térkép A hátrányos helyzetű gyermekek aránya Szabolcs-Szatmár-Bereg vármegye általános iskoláiban.

Roma többségű iskolák típusai

Az antropológiai megközelítésű kutatási adataink alapján a gettóiskolák három jól megkülönböztethető típusa azonosítható. Ezek közül az első kategóriába az ún. „*redukált funkciókat ellátó*” iskolák tartoznak, amely intézmények elsősorban nem az oktatás minőségének javítását szolgálják, hanem a gyermekek alapvető felügyeletét biztosítják. A pedagógusok körében jellemző, hogy az iskolákat alapvetően tehetetlennek tartják a hátrányos helyzetű tanulók problémáinak kezelésében. Ebben az iskolatípusban kiemelt szerepet kap a szigor, a rend, a tisztaság és a következetesség, és bár időnként van kísérletet a tanulók szociális és oktatási hátrányainak kompenzálására, de a kilátástalannak ítélt helyzettel nem tudnak mit kezdeni az oktatók (a pedagógusok frusztrációját pedig tovább mélyíti, hogy a jellemzően „*redukált funkciókat ellátó*” iskolák eszköztára sok esetben korlátozott). Ebben az iskolatípusban a roma/cigány tanulók családjainak szociális és egzisztenciális problémáit igen gyakran „etnikai” problémaként kezelik, amely nézőpont az ún. etnicizálás jelenségében nyilvánul meg. Ennek során a szociális hátrányokat a tanárok az etnikai hovatartozásból eredeztetik, azaz a gyerekek iskolai sikertelenségében nagy szerepet tulajdonítanak a romának

tekintett kulturális sajátosságoknak. A *redukált funkciókat ellátó iskolák* működését tehát az eszköztelenség érzése mellett a pedagógusok etnicizáló szemlélete jellemzi. Az ilyen iskolák esetében elengedhetetlen lenne a pedagógiai kultúráváltás, a tanári szerepfelfogások jelentős módosulása, a korszerű módszertani eszköztár bevezetése, valamint a roma/cigány kultúrák mélyebb megismerése és elfogadása.

A vizsgálat gettóiskolák második típusát a „*hátránykompenzáló iskolák*” alkotják, amelyek működésében és szemléletmódjában a helyzet javítására irányuló szándék figyelhető meg. Ezek az intézmények nem fogadják el a kialakult állapotokat és célzott erőfeszítéseket tesznek annak érdekében, hogy a hátrányos helyzetű tanulók oktatási esélyeit javítsák. A hátrányokat azonban a modernizációs deficitok hiányával hozzák összefüggésbe, így ebben az érelemben itt is a cigány kulturális sajátosságokat vélik felfedezni a roma gyermekeket jellemző magatartásban – azaz etnicizálják a cigány gyermekek alacsony iskolai motiváltságát. Ezek az iskolák ugyan törekszenek pedagógiai kultúráváltásra, sőt, az itt tanítók folyamatosan tovább képzik magukat, de a szigor és a következetes nevelési elvek itt is kiemelt szerepet kapnak. Jellemzően a romákkal/cigányokkal kapcsolatos pedagógusi ismeretek hiányosak, etnicizált szegénységről

beszélnek, bár – és ezt fontos hangsúlyozni – a roma/cigány kultúrákhoz és gyerekekhez egyaránt pozitív a hozzáállás. A kialakult helyzetért a roma/cigány kulturális sajátosságokat teszik felelőssé, és edukációs munkájuk során ennek megváltoztatására törekcszenek. Ezekben az iskolákban ugyan jóval magasabb a hozzáadott pedagógiai érték, mint a redukált funkciókat ellátó iskolákban, azonban tartós sikert ez sem biztosít.

A harmadik típusba az ún. *reziliens gettóiskolák tartoznak*, amelyek igen fontos szerepet játszanak a hátrányos helyzetű roma/cigány gyerekek oktatásában és társadalmi integrációjában. A reziliencia fogalma ebben az összefüggésben arra utal, hogy ezek az iskolák a hátrányok és nehézségek ellenére képesek társadalmi mobilizációs csatornákat megnyitni a roma gyermekek számára. Az ilyen iskolák aktívan törekednek arra, hogy megismertessék a gyermekekkel a roma/cigány kultúrákat, kerüljék az etnicizálást és a romákkal szembeni sztereotípiák megerősödését. A sikeres reziliencia egyik kulcseleme, hogy az iskolák nem pusztán a roma/cigány közösségek kulturális örökségét ápolják, hanem arra is hangsúlyt fektetnek, hogy a tanulók mélyebb megértést nyerhessenek saját cigány identitásukról. A *reziliens gettóiskolák* pedagógiai megközelítésére jellemző, hogy a gyermekek szocializációjára és tanulási folyamataira is jelentős hatással bíró mélyszegénységet is figyelembe veszik a képzés során. Az oktatás célja a pozitív roma/cigány identitás megélésének elősegítése, és elfogadó, támogató és inkluzív iskolai környezetet biztosítása.

Felhasznált irodalom

- Berényi Eszter 2018 Szabad iskolaválasztás és szegregáció. In: Fejes, J. B. – Szűcs, N. (szerk.) *Én vétkem – Helyzetkép az oktatási szegregációról*. Motiváció Oktatási Egyesület, Szeged. 57–67.
- Biczó Gábor – Szabó Henriett 2019 A hídon túl: Nagyecsed. Dokumentumfilm, filmidő 41'30" <https://gygyk.unideb.hu/node/507>
- Biczó Gábor – Soós Zsolt – Szabó Henriett 2022 *Kisvilágok. Kelet-magyarországi települések kortárs társadalmi folyamatai és dokumentumfilmes ábrázolása*. Debreceni Egyetem, Gyermeknevelési és Gyógypedagógiai Kar, Hajdúböszörmény.
- Bihari Ildikó 2021 Az iskolai szegregáció szerepe a hátrányos helyzetű gyermekek és fiatalok lemaradásában. *Acta Medicinæ et Sociologica*, Vol. 12, No. 32. 67–88.
- Biczó Gábor 2017 Challenge and/or Chance: The Sociocultural Integration of Romani People in Central Europe In: Biczó Gábor, Bálint Péter (szerk.) *Peremhelyzetben II. = In Marginal Position II.: romológiai írások = Writings from the Field of Romology*. Didakt Kft., Debrecen. 31–49.
- Cigányösszeírás..., (1895) *A Magyarországhban 1893. január 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei*. Budapest, Atheneum. Hasonmás kiadás (1992): Pécs, Janus Pannonius Tudományegyetem, MTA–Soros Alapítvány – Magyarországi Nemzeti és Etnikai Kisebbségekért Alapítvány. Online elérhetőség: <http://kt.lib.pte.hu/cgibin/kt.cgi?konyvtar/kt04120202/index.html> (Letöltés dátuma: 2025.február 26.)
- Cserti Csapó Tibor 2008a Területi-szociológiai jellemzés a magyarországi cigány népesség körében In: Forray R., K. (szerk.): *A magyarországi cigány/roma közösségek*. PTE BTK Neveléstudományi Intézet Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, Pécs. 75–109.
- Cserti Csapó Tibor 2008b A cigány népesség területi eloszlása és települési jellemzői. *Földrajzi Közlemények*, 132(4), 37–51.
- Cserti Csapó Tibor 2011 *A cigány népesség a társadalmi-gazdasági térszerkezetben*. PTE BTK Oktatókutatató Központ, Pécs.
- Fejes József Balázs 2013 Miért van szükség deszegregációra? In Fejes J. B. – Szűcs N. (szerk.) *A szegedi és hódmezővásárhelyi deszegregációt támogató Hallgatói Mentorprogram. Öt év tapasztalatai*. Belvedere Meridionale, Szeged. 15–35.
- Fejes József Balázs – Szűcs Norbert (szerk.) (2018) *Én vétkem: Helyzetkép az oktatási szegregációról*. Motiváció Oktatási Egyesület, Szeged, Magyarország.
- Feischmidt Margit 2013 A szegregáció folyamánya: kortárs és tanár-diák kapcsolatok Európa multietnikus iskolai közösségeiben. *Esély*, 24. 2. sz. 53–69.
- Gulyás Klára 2025 Szegregáció, reziliencia – roma/cigány gyerekek társadalmi integrációja Zemplénben. In: Pusztay János (szerk): *Nemzetiségek régiója (Zemplén, Kelet-Szlovákia, Kárpátalja, Partium, Bánság)*. Báthory téka, Minoritatus 6, Badacsony - Sárospatak. 53–72.
- Kertesi Gábor – Kézdi Gábor 1998 *A cigány népesség Magyarországon. Dokumentáció és adattár*. Socio-typo, Budapest.

- Kertesi Gábor – Kézdi Gábor 2014 Iskolai szegregáció, szabad iskolaválasztás és helyi oktatáspolitikai 100 magyar városban. *Budapesti Munkagazdaságtani Füzetek*, BWP – 2014/6. MTA KRTK, Budapest.
- Kiss Márta 2016 A szelektív iskolaválasztás tényezői, motivációi és az oktatás minőségével való összefüggései a leghátrányosabb helyzetű térségekben. *Socio.hu*, 2016/4, 46–67.
- Ladányi János – Csanádi Gábor 1983 Szegregáció a budapesti általános iskolákban. *Valóság*, 26(6), 1–14.
- Mészáros György 2024 „Jók leszünk!” – *Hogyan formál társadalmi lényé az iskola?* ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- Neumann Eszter 2022 Az iskolai és a családi értékrend konfliktusában felörlődő iskola – esettanulmány. *Regio*, 30(2), 68–92.
- Kotics József 2020 *A cigány–magyar együttélés mintázatai*. Nemzeti Községi Egyetem, Budapest.
- Kotics József 2023 *Patterns of Inter-ethnic Relations with the Roma in the Carpathian Basin: Stigmatising Distinction*. Cambridge Scholars Publishing, Newcastle.
- Ladányi János – Szelényi Iván 2004 *A kirekesztettség változó formái*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Ladányi János – Virág Tünde 2009 A szociális és etnikai alapú lakóhelyi szegregáció változó formái Magyarországon a piacgazdaság átmeneti időszakában. *Kritika*, 38(7–8), 2–6.
- Németh Nándor 2023 A Felzárkózó Települések program cél- és keretrendszere. *Kapocs* 1. 17–27.
- Papp Z. Attila 2021 Roma népesség és oktatás-tervezés. *Educatio*, 30(2), 242–259.
- Patakfalvi-Czirják Ágnes – Papp, Z. Attila – Neumann Eszter 2018 Az iskola nem sziget – oktatási és társadalmi reziliencia multietnikus környezetben. *Educatio*, 27(3), 474–480.
- Pásztor István Zoltán – Péntes János 2016 A cigányság területi viszonyai és az etnikai csere folyamata Magyarországon. In Berghauer Sándor (szerk.): *Társadalomföldrajzi kihívások és adekvát válaszlehetőségek a XXI. század Kelet-Közép-Európájában*. II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Beregszász. 181–188.
- Péntes János – Tátrai Patrik – Pásztor István Zoltán 2018 A roma népesség területi megoszlásának változása Magyarországon az elmúlt évtizedekben. *Térületi Statisztika*, 58(1), 3–26.
- Radó Péter 2018 A közoktatás szelektivitása mint a roma szegregáció általános kontextusa. In: Fejes – Szűcs (szerk.), Én vétkem: *Helyzetkép az oktatási szegregációról*. Szeged, Motiváció Oktatási Egyesület. 31–45.
- Váradai János 2009 A magyarországi cigány népesség számának alakulása 1850–1910. *Regio*, 20(4), 60–81.
- Virág Tünde 2006 A gettósodó térség. *Szociológiai Szemle*, 1, 60–76.
- Virág Tünde 2010 *Kirekesztve: falusi gettók az ország peremén*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Virág Tünde 2016 Törésvonalak. *Szociológiai Szemle*, 26(4), 89–119.
- Virág Tünde 2017 A cigányfalu mint jelenség és értelmezési keret. *Replika*, 104. évfolyam 4. szám. 45–62.
- Zolnay János 2005 *Oktatáspolitikai és etnikai szegregáció Miskolc és Nyíregyháza általános iskoláiban*. EÖKI Műhelytanulmány.
- Zolnay János 2018 Kasztosodó közoktatás, kasztosodó társadalom. In: Fejes, József Balázs (szerk.); Szűcs, Norbert (szerk.) (2018) *Én vétkem: Helyzetkép az oktatási szegregációról*. Motiváció Oktatási Egyesület, Szeged. 211–231.
- Zolnay János 2022a „Hová tűntek a magyar gyerekek?” – Egyházi és vákuumiskolák egy kelet-magyarországi régióban. *Educatio*, 31(3), 392–408.
- Zolnay János 2022b Oktatási kvázi piac és kistérség: esettanulmány „Köménnyről”. *Regio*, 30(2), 93–115.